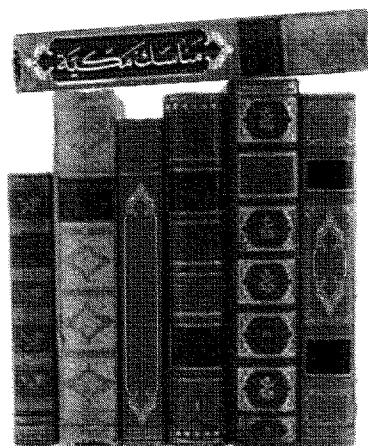

حج در آثار

«فاضلین نراقی»

سید جواد ورعی

فاضلین نراقی، دو تن از فقیهان نامور شیعه که دارای آثار متنوع فقهی، اصولی، اخلاقی و عرفانی اند، به بحث حج نیز از ابعاد مختلف پرداخته‌اند، به مناسبت برگزاری کنگره بزرگداشت فاضلین نراقی، مروری بر مباحث حج در آثار این دو عالم جلیل داریم. یکی از این آثار که نوشته ملا مهدی نراقی است و تاکنون به چاپ نرسیده، با تفصیل بیشتری مورد توجه قرار گرفته است. ابتدا گزارشی از آثار ملا مهدی نراقی و سپس آثار فرزندش ملا احمد نراقی را ارائه می‌کنیم:

مناسک مکّیه:

یکی از آثار فاضل نامور ملا مهدی نراقی در موضوع حج، رساله‌ای است با عنوان «مناسک مکّیه». این رساله که تاکنون به چاپ نرسیده و به همت دست اندرکاران برگزاری کنگره «فاضلین نراقی» نسخه‌ای خطی از آن به دست آمده، در اعمال و مناسک حج تمتع

است. نویسنده در آغاز این رساله، انگیزه خود از نگاشتن این اثر و نیز علت نامگذاری آن را چنین بیان می‌کند:

«اما بعد، چنین گوید ذرّه احقر، مهدی ابن ابی ذر - عفا الله عنهما - که چون این بی‌بضاعت قبل از این رساله مبسوطه در اعمال و مناسک حج نوشته بود، به سبب اشتغال آن بر اکثر اعمال و آداب مستحبّه، ضبط آن بر جماعتی که بهره

از علم ندارند، مشکل بود، لهذا این رساله را بنابر التماس بعضی از برادران دینی جمع نمود در اعمال واجبۀ حج تمتع، نه قرآن و افراد؛ زیرا که واجب بر جماعتی که منزل ایشان از شانزده فرسخ بیشتر باشد، حج تمتع است و حج قرآن و افراد فرض جماعتی است که منزل ایشان در مکه کمتر از شانزده فرسخ باشد و از برای تمامیت فایده این رساله، قدر ضروری از زیارت پیغمبر و فاطمه و ائمه بقیع علیهم السلام به آن ضمّ نمود و چون تمام آن در مکه معظمه شد، آن را «مناسک مکیه» مستفی نمودم.»

این رساله حاوی دو باب؛ «عمره تمتع» و «حج تمتع» و یک «خاتمه» است. در باب اول پنج فصل برای تبیین اعمال پنج گانه عمره تمتع گشوده است:

باب اول

فصل اول:

در آغازین فصل باب اول، به بحث احرام پرداخته و در معرفی مواقیت پنجگانه، علاوه بر بیان احکام مربوط به آن، مواضع دقیق آنها را نیز مشخص کرده است؛ مثلاً درباره «ذوالحلیفه» می نویسد:

مشمول است بر مسجد شجره از برای اهل مدینه و ایشانی که از راه مدینه می روند و احوط و اقوی آن است که احرام از اصل مسجد شجره گرفته شود، نه از خارج آن و اگر چه از ذوالحلیفه باشد. و مسجد شجره تخمیناً در یک فرسخی مدینه است و آن فضایی است که آثار دیوار بر آن احاطه نموده است و بالفعل دیواری ندارد و در سمت چپ راه است نسبت به کسی که از مدینه به مکه می رود و نزدیک است به گودالی عمیق که آن را «بئر علی» گویند و متصل به آن بئر مخصوص، مرتب بزرگی است که آب از آن چاه می کشند و به آن حوض می ریزند از جهت استعمال. و بنایی که متصل است به فضای مسجد و در سمت قبله آن است و تخمیناً نصف آن در سمت چپ است نسبت به کسی که داخل شود. سقف دارد، اما نصف دیگر [که] دیوار دارد لکن سقف ندارد و آثار سقف دارد و معلوم نیست که از مسجد باشد، پس احوط آن است که در آنجا نیز احرام بسته نشود و همچنین باید در معرس نبی احرام بسته نشود و آن مسجد کوچکی است که در سمت چپ مسجد شجره است و تخمیناً یک میدان اسب از آن دور است...»

به لحاظ معین نبودن اماکن و راهنمایی حجاجی که به صورت پراکنده عازم حج می‌شدند، فاضل نراقی در مباحث دیگر نیز کم و بیش به تعیین حدود و ثغور اماکن توجه نموده است؛ مثلاً: درباره این مطلب که زائر هنگام مشاهده خانه‌های مکه باید تلبیه گفتن را ترک کند، می‌نویسد:

«مشاهده خانه‌های مکه در وقتی که بر بالای عقبه رود که آن را عقبه مدنیین و عقبه ابوطالب گویند و در پای آن از سمت مکه قبرستان معلّٰه و ذی طوی واقع است.»

فصل دوم

در این فصل مباحث مربوط به طواف را مطرح کرده، برای معرفت و شناخت حدّ حرم علایمی را مشخص ساخته است. در تبیین این مطلب که هنگام شروع طواف، باید جزء اول بدن محاذی جزء اول حجرالأسود باشد، به تناسب اطلاعاتی را در خصوص حجرالأسود ارائه نموده، می‌نویسد:

حجرالأسود در ازمنه سابقه شکسته

شده است و حال هفده یا هیجده سنگ سیاه است که به یکدیگر وصل نموده‌اند و بر اطراف آن لاک ریخته‌اند و اطراف لاک را نقره گرفته‌اند و در سنه ۱۱۸۸ که فقیر به زیارت بیت‌الله شرفیاب گردید، در روز ۱۴ ذیحجه سال مذکور، دو تنگه نقره، که اطراف آن مطلقاً است، بر در حجر نصب نموده‌اند؛ به نحوی که همه نقره‌های سابق را و اکثر لاک‌ها را پوشانیده، لیکن قلبی از لاک‌ها که متصل به ابتدای اجزاء حجر است، ظاهر است و بر بالای تیک‌های نقره ضرب ریخته‌اند...»

و در ادامه می‌فرماید:

«چون یافتن جزء اول حجرالأسود مشکل است، باید علامتی در زمین پیدا نمود که برابر جزء اول حجر باشد...»

البته هم اکنون که خطی تیره رنگ محاذی حجرالأسود بر سنگفرش‌های مسجدالحرام نقش بسته، مشکلی از این جهت وجود ندارد. اما در گذشته که از اینگونه علایم خبری نبود، فقها به منظور راهنمایی مردم به بیان چنین نکاتی هم عنایت داشته‌اند.

فصل سوّم

در همین بخش بعضی از اماکن متبرکه مکّه؛ مانند خانه خدیجه، مولد نبی، قبر خدیجه، قبر آمنه، قبر عبدالمطلب و قبر ابوطالب را نیز معرفی کرده است.

مؤلف فقیه رساله، در فصل سوّم به احکام مربوط به نماز طواف پرداخته و در فرض تقیه، نماز طواف با دستان بسته را تجویز نموده است، فرضی که امروزه منتفی است.

خاتمه

فصل چهارم و پنجم

خاتمه رساله به آداب زیارت پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله، فاطمه زهرا علیها السلام و ائمه بقیع علیهم السلام اختصاص دارد.

فصل های پایانی نخستین باب، به احکام مربوط به سعی و تقصیر اختصاص یافته است.

مؤلف ضمن بیان آداب زیارت، به طور دقیق محل آمد و شد زائران را تشریح کرده، که برای علاقه مندان به تعیین مواضع اماکن متبرکه در اطراف حرم نبوی و قبرستان بقیع مفید است. همچنین وضعیّت مکانی این اماکن را که متأسفانه امروزه از بین رفته، به طور دقیق گزارش کرده است.

باب دوم

حاوی احکام و اعمال حج تمتع است که سیزده عمل آن در شش فصل تنظیم گردیده است.

در معرفی قبه های بقیع می نویسد:

در بخش آداب و مستحبات نیز به بیان حدود مسجد الحرام در عصر نبوی پرداخته و این نکته را یاد آورد شده که مواضع مختلف در مسجد در فضیلت با یکدیگر تفاوت دارند. مصلای حضرت رسول صلی الله علیه و آله را افضل اماکن مسجد شمرده که میان «رکن یمانی و حجرالأسود، نزدیک به دیوار خانه و موضع سجده نیز متصل به شاذروان است».

«اول قبه که برابر قبه ائمه بقیع و در سمت چپ آن است، نسبت به کسی که از مدینه بیرون آید، قبه ای است که در آن رقیه و زینب و امّ کلثوم دختران پیغمبر، و زینب و امّ کلثوم دختران حضرت امیر و فاطمه صغری دختر حضرت امام حسین علیه السلام مدفونند.

استفاده می‌شود؛ یکی آن است که بنای گنبد و بارگاه و قبه و ضریح اختصاص به شخصیت‌های مورد احترام شیعیان نداشته، بلکه اهل سنت نیز برای شخصیت‌های خویش قبه و ضریح می‌ساختند و این سنتی پسندیده در میان عموم مسلمانان بوده و شبهات مطرح شده در دهه‌های اخیر، از اختصاصات وهابیان است که نه مقبول شیعیان است و نه مقبول پیروان مکاتب اهل سنت.

«حج» در آثار دیگر ملا مهدی نراقی

همان‌طور که فاضل نراقی در مناسک مکیّه یادآور شده، او رساله‌ای مبسوط در اعمال و مناسک حج نگاشته است. ولی ما از این رساله اطلاعی به دست نیاوردیم.

«جامع السعادات»

اثر دیگر نراقی که به تفصیل از «اسرار و معارف حج» سخن گفته، اثر معروف اخلاقی او به نام «جامع السعادات» است. او در جلد سوم این کتاب، در مقصد ششم، حج را «با

و قبه‌ای که متصل به قبه دختران است، قبه زنان پیغمبر است و همه زنان پیغمبر است و همه زنان آن حضرت در آن جا مدفونند مگر خدیجه و میمونه، و قبه‌ای که متصل به قبه زنان است، قبه عقیل است و بعد از آن دو قبه است؛ یکی از مالک سرمذهب سنّیان و دیگری از نافع قاری و بعد از آن دو قبه، قبه‌ای است بزرگ‌تر که در آن ابراهیم پسر حضرت رسول مدفون است و ضریحی دیگر در آن است که در آن جا عثمان بن مظعون و عبدالله ابن مسعود و عبد الرحمن بن عوف مدفونند، و در انتهای قبرستان دو قبه است؛ یکی آن که در طرف راست و در بالای آن شبیه به میلی است، مشهور سنّیان آن است که از عثمان بن مظعون است و بعضی می‌گویند از عثمان بن ولید است و آن که در طرف چپ است، از حلیمه سعديه، مادر رضاعی پیغمبر است و قبه‌ای که از قبرستان خارج [است] و در نخلستان واقع است از فاطمه بنت اسد است و قبه‌ای که در ابتدای بقیع متصل به دروازه است، قبه‌ای است که عمه‌های پیغمبر؛ صفیه و عاتکه در آن مدفونند.»

نکات متعددی از این گزارش

عظمت‌ترین ارکان دین و مهم‌ترین عاملی که بنده را به پروردگار نزدیک می‌کند و مهم‌ترین تکالیف الهی و سنگین‌ترین آنها و دشوارترین عبادات بدنی و برترین آنها» شمرده که روایات فراوانی در فضیلت آن در کتب روایی نقل شده و فقها نیز احکام و شرایط ظاهری آن را بیان کرده‌اند. از این رو، در اثر اخلاقی‌اش به تبیین اسرار حج و اعمال دقیق و آداب باطنی آن پرداخته که اهل معرفت عهده‌دار بیان آنند.

فهرست عناوینی که در این کتاب مورد بحث قرار گرفته عبارتند از:

غرض از خلقت انسان، اموری که شایسته است که حجاج بدان توجه کنند، میقات و آنچه که سزاوار است در میقات مورد توجه قرار گیرد، آداب دخول به شهر مکه، آداب طواف، آداب استلام حجرالأسود، سعی و آداب وقوف به عرفات، مشعر، رمی و قربانی و اسرار حج از زبان امام صادق علیه السلام.

در خاتمه کتاب نیز به آداب زیارت و پاره‌ای از اسرار معارف آن پرداخته است.

برای جلوگیری از طولانی شدن این گزارش بر دومین فصل از فصول این

مقصد مرور می‌کنیم، امید که زائران بیت‌الله الحرام از آن بهره‌گیرند.

ملا مهدی نراقی معتقد است هر کس که آهنگ حج کند، باید امور ذیل را رعایت کند:

۱- نیتش را در این سفر برای خدا خالص گرداند و هیچ غرض دنیوی را در آن وارد نسازد. فقط برای امتثال امر الهی عازم حج شود.

۲- به درگاه الهی توبه کند؛ توبه‌ای خالص و حقیقی و خود را برای سفر آخرت مهیا سازد.

۳- عظمت بیت و صاحب بیت را در نفس خود به یاد آورد و بداند که ترک خانواده و وطن و مفارقت از دوستان و شهر و دیار برای امر مهمی است، سفری که با همه سفرهای دنیا تفاوت دارد. توجه کند که به زیارت چه خانه‌ای می‌رود و صاحب این خانه کیست!؟

۴- قلب خود را از هر آنچه آن را مشغول می‌سازد، خالی کند و خود را متوجه خدا و سفر آخرت نماید.

۵- سعی کند که توشه سفرش از مال حلال باشد، در این سفر انفاق زیادی کند.

۶- خلق خود را نیکو گرداند و به

نیکی سخن بگوید و بر تواضعش بیفزاید. همسفر خوبی برای زائران دیگر باشد.

۷- در این سفر سادگی را پیشه سازد، از زینت دنیا بپرهیزد و از فخر فروشی و خودنمایی دوری کند.

فاضل محقق مولی احمد نراقی نیز مبحث حج را از ابعاد مختلف فقهی و عرفانی در آثار و تألیفات مختلف خود مورد توجه قرار داده که به ارائه گزارشی کوتاه از آن می‌پردازیم:

«مستند الشیعه فی احکام الشریعه»

«مستند الشیعه فی احکام الشریعه» اثر نفیس فقهی ملا احمد نراقی است که بر اساس چاپ جدید آن از سوی مؤسسه آل البیت، سه جلد آن حاوی مباحث حج است که به ترتیب مباحث کتب فقهی تنظیم گردیده است. شرایط و جوب حَجِّت الاسلام، حج نذری، حج نیایی، حج مستحبی، اقسام عمره و احکام آن، مواقیت و احکام آن، حج تمتع و شرایط آن، اعمال و مناسک حج و عمره تمتع، حج افراد و قران، احکام مصدود و محصور و کفارات از جمله مباحث این اثر فقهی است. «مستند» به دلیل آن که به

تفصیل اقوال فقهای گذشته و روایات مسأله را نقل و بررسی نموده، مورد توجه اساتید و فقهای حوزه‌های علمیه بوده و همواره از منابع درس‌های خارج فقه حوزه به شمار می‌رود.

«وسيلة النجاة»

این اثر فقهی که دو جلد بوده، جلد اول آن در مسائل طهارت و نماز و جلد دوم آن در بیان مسائل روزه، زکات، خمس، حج و جهاد تنظیم شده است.

آن طور که از متن این کتاب فقهی بر می‌آید، پس از نگارش مستند، به رشته تحریر در آمده و در بعضی از مواضع مؤلف به کتاب «مستند» ارجاع داده است. مباحث «کتاب الحج» در این اثر در سه مقصد تنظیم شده؛ مقصد اول: حاوی مباحث حج واجب و مستحب، استطاعت مالی، استطاعت طریقی، استطاعت بدنی و استطاعت از نظر زمان است.

مقصد دوم: به بیان اقسام عمره و حج و کیفیت آنها به صورت مجمل اختصاص دارد.

مقصد سوم: تفصیل اعمال حج تمتع و شرایط و احکام آن را در بر دارد.

در بعضی از مباحث این کتاب به تحقیقات پدر بزرگوارش در «مناسک مکّه» اشاره کرده و بعضی از اطلاعات آن کتاب را در این اثر نقل کرده است. در خصوص موضع مسجد شجره و میقات یلملم به تحقیقات پدر ارجاع داده است. از نکات قابل توجه آن است که نراقی بعضی از راه‌هایی که علما برای اطمینان از اینکه طواف از حجرالأسود شروع شده، و سواسی دانسته که نباید بدان‌ها اعتنا کرد، و از راه‌های متنوعی که پدر در «مناسک مکّه» نقل کرده، تنها به ذکر یک مورد اکتفا کرده است. از نظر او دقت‌های غیر متعارف در این خصوص احتیاط نیست بلکه سواس است.

«رسائل و مسائل»

اثر دیگر محقق نراقی که حاوی مبحث حج است، کتاب «رسائل و مسائل» است. این کتاب شامل ۸۱۵ سؤال و جواب و دوازده رساله فقهی و غیر فقهی است که به کوشش آیت‌الله رضا استادی به مناسبت بزرگداشت فاضلین نراقی در سه جلد منتشر شده است. بحث حج این کتاب دارای دوازده سؤال و جواب در زمینه نیابت حج،

طواف نساء، معذورین از حج، ارتکاب محرمات احرام و فاسد شدن عمره است. نوع سؤال‌ها نشان می‌دهد که در عصر وی زائران چه مشکلات و مسائلی در حج داشته‌اند. در میان سؤال‌کنندگان، زائران هندی نیز به چشم می‌خورند که حاکی از موقعیت نراقی نزد مسلمانان کشورهای مختلف است. او در پاسخ سؤالات، فروض مختلف را مطرح نموده و با بیان دلایل فقهی به ارائه پاسخ پرداخته است.

«معراج السعاده»

اثر دیگر ملا احمد نراقی که یکی از مقاصد آن به بحث اسرار و آداب باطنی حج اختصاص یافته، «معراج السعاده» است. این کتاب که به پیروی از پدر - مولی مهدی نراقی - و به سبک کتاب نفیس «جامع السعادات» تألیف شده، در حقیقت به منزله ترجمه فارسی آن کتاب است. مباحث این مقصد در سه فصل تنظیم شده:

فصل اول: در فضیلت و شرافت حج و اینکه حج مشتمل بر ریاضت‌های بدنی و مالی است.

فصل دوم: در آداب باطنی که قبل

از حرکت به سوی حج باید مراعات شود.
فصل سوم: در اسرار و آداب باطنی
مقدمات و اعمال و مناسک حج.

بحث کوتاه ملا احمد در این کتاب
اخلاقی چکیده‌ای از مباحث پدر در
جامع السعادات است.

آثار دیگر

از جمله آثاری که برای ملا احمد
نراقی ثبت کرده‌اند، کتابی است با عنوان
«رسالة فی وجوب الحج» که متأسفانه به
این کتاب دست نیافتیم. دست اندرکاران

برگزاری کنگره فاضلین نراقی بر این
عقیده‌اند که این اثر را در کتابخانه آستان
قدس رضوی شناسایی کرده‌اند، ولی تا
کنون بدان دست نیافته‌اند. همچنین از
کتاب دیگری با عنوان «اسرار حج» نیز به
قلم ملا احمد نراقی نام برده شده که از
این کتاب نیز اثری به دست نیاوردیم،
بعید نیست که همان مباحث موجود در
«معراج السعاده» به صورت جداگانه و
جزوه‌ای مختصر چاپ شده باشد؛ چنان
که در موارد دیگر از آثار این پدر و پسر
بدان برخورد نمودیم.

